

Problemi i narav utemeljenja morala u bunjevačkim narodnim poslovicama i izrekama

Tomislav ŽIGMANOV

Sažetak

Ideje koje zasnivaju i temelje moral u bunjevačkim narodnim poslovicama i izrekama pripadaju poznatome sklopu i matrici tzv. klasičnih etičkih učenja. Naime, etika kao suvisao i zatvoren teorijski sustav opravdanja čovjekova moralnoga djelovanja, koje se iz 'trebanja' i budućnosti treba ostvarivati, to jest uprisutnjavati u životu po slobodnom činu čovjeka, u svojoj dugoj povijesti postojanja iznijela je noseće ideje na kojima počiva snaga oprimjenjivanja svih na 'trebanju' počivajućih radnji. Budući da su Bunjevci bili sudionici zapadnoeuropskog civilizacijskog i duhovnog kruga, kojega čini sklop kršćanstva, grčkog episteme i latinskog ius, u njihovim narodnim poslovicama i izrekama su jasno prisutni čimbenici iz tog idejnog sklopa u etičkom razloženju morala. Prije svega, tu je ideja (1.) neprijepornosti postojanja Boga i njegova svemoć; (2.) ideja neumiranja duše; (3.) etička predodžba nagrade i kazne te prateća (4.) ideja posljedičnosti moralnih radnji u vidu trajne prisutnosti vrijednosnih dobitaka za čovjeka.

Ključne riječi: bunjevačke poslovice, utemeljenje, moral, etika

Uvod

Dakako da je mnogovrsne *tragove* moralno–etičkih nanosa u povijesti čovjeka moguće na različite načine istraživački elaborirajuće akceptirati. Isto tako, čini se da vrijedi i tvrdnja da su nama potonjima ti viševrsni tragovi ostali podastri preko različitih segmenata očitovanja života, bilo na području individualnoga bilo pak onoga u zajednici. Jedno od njih zacijelo je i korpus narodnih poslovice i izreka, čiji sadržaj predstavlja stanovito »kolektivno iskustvo« određenog naroda o pitanjima života, svijeta i čovjekove uloge u njemu. Stoga upravo tu građu u uzimamo za predmet ovoga kratkog razmatranja. Cilj nam se pak sažima, ne u ideji analize vrijednosno–sadržajnih sastavnica, već nešto teorijski zahtjevnije: *rekonstrukcija* implicitnog etičkog tematiziranja moralnih vrijednosti i normi koje su prisutne u poslovicama i izrekama jedne konkretne narodnosne skupine, a poradi *osvješćivanja* načina jednog specifičnog moralnog reguliranja života nekadašnjeg čovjeka, koji danas više ne postoji.

1. Načelne dvojbe i njihova razrješenja

1.1. Pridjev bunjevačke

Premda se, posve je sigurno, o podrijetlu i načinu nastanka *narodnih* poslovice i izreka općenito malo toga znade, a uz to i nedovoljno točno, ipak se uvriježilo mišljenje kako je nepobitno da su one *nastajale* s jedne strane kao *posredan* proizvod složenog procesa različite *edukacije* pojedinaca i naroda tijekom vremena, a s druge strane one su i *neposredan* proizvod konkretnih iskustava određenih pojedinaca, naroda i vremena. Pravo je stoga, barem kada je u pitanju prvi spomenuti korijen, da se kao i u većini drugih europskih naroda na prvom mjestu kao vrelo narodnih poslovice i izreka u Bunjevaca u Bačkoj¹ javljaju sadržaji nauka proizišlog iz Biblije, koji je usvajan dugotrajnim i viševrsnim prakticiranjem kršćanstva.² Pri tomu ovdje, naravno, ne tvrdimo izričito kako je riječ o *dosljednom* slijeđenju sveg sadržaja iz kršćanskog nauka u sve bunjevačke poslovice i izreke, već ističemo samo to da je idejni okvir kršćanskog svjetonazora onaj koji *uvelike* omeđuje i određuje njihov sadržaj. Jer kršćanske će ideje katkada u iskazima poslovice i izreka biti u krivome značenju — promašit će, naime, bit kršćanskoga učenja.³ Također, prisutne su i ideje iz grčke i latinske misaone tradicije koje su, vjerojatno posredstvom uprisutnjenja humanizma i prosvjetiteljstva u društvenom kontekstu u prošlom stoljeću na prostoru Austro-Ugarske, usvajane kroz proces formalne svjetovne izobrazbe, te su tako puku bile neposredno dostupne.⁴

Kada je pak riječ o drugom korijenu, onome navlastito narodnom, njega je teže točnije imenovati i teorijski situirati jer takve poslovice i izreke nije lako svrstati u neku konzistentniju klasu ideja koja bi u povijesti imala svoj etablirani oblik, osim ako se uvjetno ona ne imenuje kao *izvorno narodna*.⁵ Naime, jedan dio bunjevač-

- 1 Imenom Bunjevci, oslanjajući se na uvriježenost u tradiciji, označavamo u ovoj radnji skupinu hrvatskog naroda koji stoljećima živi na prostoru lijeve obale srednjeg toka Dunava — na zemljopisnom prostoru koji se uobičajeno naziva Bačka. To je dakle regionalno ime za hrvatski živalj, regionalno ime za Hrvate koje je prisutno i u nekim drugim krajevima hrvatskog etničkog prostora (Hercegovina, Primorje, Lika.). No, budući da je ovdje ono ostalo najdulje i najčešće u uporabi, danas se imenom Bunjevci oslovljavaju i nazivaju mahom Hrvati u Bačkoj. Pod Bačkom se pak razumijeva teritorij nekadašnje ugarske Bač-bodroške županije: oblast između Dunava i Tise s gornjom granicom iznad gradova Subotice i Baje u današnjoj Mađarskoj.
- 2 Odličan primjer za to vjerojatno može biti poslovice »Caru carevo, Bogu Božje« (MP, GB 97, o načinu navođenja poslovice i izreka u ovoj radnji vidi niže bilješku br. 7) koja se u identičnom obliku nalazi i u Bibliji, Mt 22, 21.
- 3 Npr. »Batina je iz raja izašla« (MP, GB 97).
- 4 Recimo poslovice »Ništa što je previše nije dobro« (NZ 94) povijesni korijen seže do antičkog mudraca Solona iz VI. stoljeća prije Krista, kojemu se pripisuje izreka »Ničeg previše«.
- 5 Na primjer poslovicom »Istina se ne kaže jačem od sebe« (MP, GB, 97) kazuje se jedno neposredno iskustveno razumijevanje čovjekova raspolaganja istinom, čije značenje, čini se, nema izravnu potvrdu u navedenim idejnim izvorima. No poslovice i izreke ovih i sličnih sadržaja nisu za temu ovoga rada toliko bitne iz jednostavnog razloga što one ne dotiču izravno pitanje utemeljenja morala u njegovim glavnim i nosećim značajkama glede bunjevačkih narodnih poslovice i izreka. One bi bile zanimljivije za jednu drukčiju radnju koja bi se bavila, recimo, analizom idejnih sadržaja i

kih narodnih poslovice i izreka izražava moralno–etičke ideje, koje ne ulaze u okvir gore naznačenih sustava ideja. One su plodovi neposrednog zdravorazumskog odgovaranja na životne situacije, čiji se osnovni sadržaj ne uklapa u neki od navedenih teorijskih konteksta.

Naravno, iz svega ovoga slijedi kako pridjevom *bunjevačke*, kojega smo dodali sintagmi *narodne poslovice i izreke*, označavamo jedino to da su stanovite poslovice i izreke bile živo *prisutne* u govoru među Bunjevcima, te da su kao takve u njih i zabilježene. Drugim riječima, pridjevom *bunjevačke* ne kazujemo da su im Bunjevci bili autori, nego samo to da su ih oni u govoru rabili. To znači da iste ili slične poslovice i izreke mogu biti, a što je često i slučaj, prisutne i u drugim narodnim zajednicama.⁶ Dakle, u načelu *svojina* poslovice i izreka u nekom narodu nikako ne može biti određena isključivo generičko–tvorbenom naravi, nego se, čini se opravdano, ispravno određuje jednostavno njezinom prisutnošću u narodu po govornoj uporabi. Za sam, pak, materijalni kriterij njihove prisutnosti u Bunjevaca u Bačkoj uzeli smo činjenicu pojavnosti narodnih poslovice i izreka u sačuvanom i zabilježenom pisanom obliku.⁷

1.2. Narav poslovice i moralno–etičke reference

Čini se neprijepornim činjenica da je jedna značajna dimenzija viševrsnih funkcija narodnih poslovice i izreka u životu čovjeka imala i stanovitu moralno–etičku referencu.⁸ Formalno promatrano, one su to mogle biti zahvaljujući raznolikom i *čestom* prisustvu u živom govoru određenog naroda. Isto tako, premda po pravilu uvijek predstavljaju neki pojedinačni slučaj ili se pak odnose spram pojedinačnog

vrijednosti, te vrstom i stupnjem njihovog (ne)uklapanja u neka u povijesti iznesena učenja, ili pak etičkom analizom moralnih sadržaja pojedinih poslovice i izreka.

6 To vrijedi i za skupinu bunjevačkih narodnih poslovice i izreka koje nemaju neku etabliranu teoriju u svojem korijenu, budući da se slični načini razumijevanja i rješavanja pitanja na temelju zdravorazumskog razoniranja susreću i kod drugih naroda. No ovim ne tvrdimo izričito da možda ne postoji neka jedinstvena, dakle ni kod kojega drugog naroda prisutna, »bunjevačka« poslovice ili izreka, nego da je, ukoliko toga ima, to onda rijetkost daleko prije nego li je pravilo.

7 Prvu je knjigu koja sadržava poslovice među Bunjevcima objavio Ambrozije Šarčević u Subotici 1869. pod nazivom *Zbirka mudrih i poučnih izrekah*. Poznati bunjevački svećenik i pučki tribun Blaško Rajić izdaje 1912. također u Subotici knjigu *Narodno blago. Narodne pisme i poslovice*. Antun Šimčik, pak, priredio je za tisak sve poslovice i izreke koje je u narodu sabrao Blaško Rajić te objavio pod nazivom *Bunjevačke poslovice Blaška Rajića* (vidi u: *Zbornik Ivan Antunović*, Subotica: Institut »Ivan Antunović«, 1994., br. 4–5, str. 90–100). U istom su Zborniku objavljene i poslovice koje je sabrao Naco Zelić pod nazivom *Poslovice i izreke u govoru bunjevačkih Hrvata*, (str. 101–110). Iz ostavštine Ive Prčić starijeg, bunjevačkog kulturnog djelatnika između dva svjetska rata, crkveno narodni kalendar *Subotička Danica* u desetak je godišta objavio u nastavcima bunjevačke poslovice i izreke što ih je on sakupio u rubrici *Bunjevačke narodne poslovice* (vidi *Subotička Danica* za 1989., str. 97–99; za 1990., str. 119–122; za 1991., str. 162–164; za 1992., str. 132–134; za 1993., str. 195–200; za 1996., str. 117–119; za 1997., str. 101–103; za 1998., str. 105–107; za 1999., str. 137–140; te zaključno sa za 2000., str. 143–145). Najcjelovitiji prikaz na jednome mjestu sakupljenih bunjevačkih narodnih poslovice i izreka imamo u knjizi Marka Peića i Grge Bačlije *Narodne umotvorine bačkih Bunjevaca*, Subotica: Obnoviteljska bunjevačka matica, 1997., str. 112. Stoga će i navodi u radnji koji će pratiti pojedine korištene poslovice i izreke imati u zagradi inicijalima ispisana početna slova imena i prezimena autora, te posljednje dvije godine u kojoj je spis objavljen.

slučaja — većinom iz ljudske svakidašnjice, ipak poslovice i izreke treba uzimati u *općem* značenju, budući da im je takav semantički naboj. Također su poslovice i izreke, kao određena kristalizacija iskustva naroda, imale mjesto *općeprihvaćenih* stavova u svjetonazoru jedne narodne zajednice, te su kao takve na neki način bile i odraz kolektivnog razumijevanja istina, pravila, svrha i smisla života. I na koncu, vjerojatno najznačajnijim se nameće to što njihova imanentna *bit* snažnije krijepi gore iznesenu tvrdnju: narodne poslovice i izreke predstavljaju sažeto iskazano iskustvo čovjeka o nekim važnim pitanjima njegova razumijevanja i odnosa prema svijetu i životu, u što onda naravno spadaju i problemi moralno–etičke naravi.

Poznato je, naime, kako narodne poslovice i izreke predstavljaju, obično na temelju iskustva, donijete sljedeće vrste stavova. Poslovica ili izreka može tako biti (1.) *prosudba* o određenoj životnoj situaciji;⁹ zatim (2.) *zaključak* o uobičajenom obrascu ponašanja, to jest pravilnosti;¹⁰ ili (3.) *ocjena* o različitim stanjima u čovjekovom životu;¹¹ ili (4.) *propisna* odredba za određeni željeni postupak;¹² ili su pak one (5.) općeljudska, uvjetno rečeno nadvremenska, *zapažanja*.¹³ Pri tomu, naravno, moramo istaknuti kako one mogu davati, a što i jeste slučaj, sasvim *različite* odgovore, a katkad čak i *suprotne* na iste životne situacije. No bez obzira o čemu govorile, ali na navedeni peterostruki način, neke poslovice i izreke s moralno–etičkim kontekstom u svojem određuju često imaju na neki način pretpostavljenu i *svrhu*, to jest *moralni cilj* u djelovanju, a što se u etici razumijeva kao nešto što je moralno vrijedno.¹⁴ Imajući takve značajke, narodne poslovice i izreke su nedvojbeno utjecale, i to na različite načine, na *formiranje* određenih oblika ljudskog moralnog djelovanja. Recimo, svojim su *opisima* uobičajenih posljedičnih stanja koja su nužno pratila moralne postupke govorile u prilog njihova određena (ne)činjenja.

Iz svega bjelodano slijedi kako ovi iskazi nataloženog životnog iskustva u narodu, koji su dakle nastajali u viševrsnim procesima izobrazbe a prihvaćani su u tradiciji određenog naroda prijenosom s koljena na koljeno, nisu zaobilazili ni problematiziranje moralnog područja čovjekova života. Jer, premda nisu u načelu

8 Govorimo, dakle, u *prošlom vremenu* o funkcijama koje su vršile narodne poslovice i izreke u životu čovjeka iz jednostavnog razloga što je pod različitim utjecajima procesa modernizacije (prosvjeta, kulturni obrasci, način življenja...), između ostalog, izgubljena i mnogovrsna važnost i uloga ovih izraza u svakodnevnom životu. Tako na primjer danas kod Bunjevaca u Bačkoj, što je uostalom slučaj i kod drugih narodnih skupina, uporaba poslovice i izreka ne postoji u životu ili je izuzetno rijetka, pa su tako onda i njihovi utjecaji na razumijevanje istina i zadaća života posve zanemarivi.

9 »Niko neće ostat svr zemlje« (NZ 94).

10 »U laži su kratke noge« (IP 91).

11 »Teško pravom, dok se kriv ne pronade« (BR 94).

12 »Bolje ti je izgubit glavu nego svoju ogrišit dušu« (MP, GB 97).

13 Već navedena »Ništa što je priviše nije dobro« (NZ 94).

14 Npr. spomenuta poslovica »U laži su kratke noge«, premda izričito ne iznosi, u sebi ipak sadržava moralnu normu koja kazuje da se ne smije lagati, to jest ona nekako po sebi podrazumijeva određene moralne ciljeve u vidu nelaganja. I upravo je taj imanentni teleološki okvir nužan preduvjet za smisaonost i shvatljivost iskaza s moralno–etičkim referencama (usp. Ivan Koprak, *Kao dio mene. Etika — prijateljstvo — krepost*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1995., str. 60).

i uvijek pravila, maksime ili ideje vodilje za ljudsko djelovanje, znatan broj poslovice i izreka sadržavao ideje ili motive koji pripadaju sastavnom dijelu onoga moralnog u životu čovjeka. Naravno, po toj svojoj značajci one spadaju u domenu iskaza moralno–etičke provenijencije, čime zasigurno dobivaju mogućnost da s toga gledišta budu onda i interpretirane.

1.3. Utemeljenje u etici

Etika¹⁵, sa svoje strane kao filozofska disciplina kojoj je zadaća promišljati moralne fenomene čovjeka, u sebi je podjeljena s obzirom na različita pitanja na više odijeljenih segmenata. Ti pak dijelovi u vlastitim elaboracijama i razradama pretpostavljaju dakako zasebne teorijske, logičke i metodološke postupke. Među njima se pokazuje kao najzahtjevniji teorijski rad na legitimiziranju ili *opravdavanju* čovjekovih moralnih postupaka, to jest najteže je u etici samo *utemeljenje* morala. A procesom se utemeljenja ili zasnivanja moralnoga u etici daje zapravo čovjeku suvisao i etički valjan smisaon odgovor na osnovno pitanje: radi čega djelovati onako kako se nalaže ili zahtijeva da se djeluje.¹⁶ Istina, razrada se toga zahtjeva-jućeg djelovanja vrši na jednoj drugoj etičkoj razini, naime na razini propisivanja onoga što i kako čovjek treba da čini. Drugim riječima, etika *per definitionem*, uz ostalo, vrši i višeslojno racionalno obrazlaganje, i to preko vrijednosnog osmišljenja i opravdanja nekog postuliranog djelovanja, s izravnim ciljem da se osigura ostvarenje istog.¹⁷

Bjelodano je da ovakva dimenzija etičkog diskursa, općenito promatrano, u narodnim poslovicama i izrekama ne može biti prisutna, budući da one u sebi nemaju tu i takvu razinu apstrakcije niti im sama iskazna forma dopušta veći stupanj spekulativne artikulacije misli. Naime, iskazi narodnih poslovice i izreka imaju oblik kratkog i jezgrovitog izričaja, pa stoga ono što one kazuju nikada nije nekakvo izlaganje ili opis, već isključivo tvrdnja ili zaključak. To vjerojatno proizilazi iz same funkcije koju su one imale u životu naroda: izricanjem suda izrekom ili poslovicom nad nekim stanjem stvari prijemor je bio riješen, a dodatna se elaboracija smatrala suvišnom. Istodobno se s druge strane iz rakursa udovoljenja zdravorazumskog rezoniranja¹⁸ čini posve dostatno donijeti jednostavan zaključak bez dodatnog problematiziranja i obrazloženja.

15 Etiku razlikujemo od morala u tom smislu što je razumijevamo kao njegovu refleksiju, to jest *teoriju* moralnog djelovanja. Sam pak moral određujemo kao ono čovjekovo individualno *praktičko* djelovanje koje ima neki oblik dobra u svojem cilju, pri čemu se ono *dobro* razumijeva kao vrijednost koja je u isključivoj funkciji osmišljenja čovjekova života, a što se u životu mora *udjelovljivati*.

16 Drugim riječima, jednostavno kazujemo da je određena misao ili ideja zasnovana ukoliko ona počiva na izvjesnom načelu, na vlastitom razlogu veće ontološke razine koji mora biti, u logičnom smislu, u statusu pretpostavke. To jest, misao je zasnovana jedino ako logički slijedi iz nekog višeg usvojenog načela, a moralna činjenica ako je razlog na kojemu počiva vrijednost većeg značaja u hijerarhijskom aksiološkom nizu.

17 O ovome vidi šire u: Tomislav Žigmanov, *Etička paradigma kršćanstva i kriza vjere danas*, u: *Vrhbosnensia*, br. 1, Sarajevo, 2000., str. 124–127.

18 Kao izrazi pučke mudrosti, poslovice i izreke nisu proizvod filozofske ili spekulativne refleksije, nego neposrednih uvida razuma. Stoga ne treba čuditi njihova zaključujuća jasnoća, odsutnost vlasti-

Dovodi li se onda tom njihovom značajkom u pitanje suvislost našeg pothvata zamišljenog kao propitivanje *utemeljenja* morala u narodnim poslovicama i izrekama kod Bunjevaca? Jer, principi ili noseće ideje koji utemeljuju moral moraju biti situirani u jedan *konzistentan* i *dosljedno* izveden etički sustav koji također mora biti struktuiran i uređen sukladno imperativima etike kao filozofske discipline, kako bi oni doista i bili principi utemeljenja morala u pravom smislu te riječi. A vidjeli smo kako teorijska i izričajna narav poslovice i izreka kao formi uobičajenih narodnih iskaza po pravilu ne mogu biti, etički promatrano, *krajnje* utemeljujuće za moralno djelovanje jer nemaju izgrađen i u sebi razvijen sustav racionalnog razlaganja.

1.4. Važnost okružja i implicitnog sadržaja

Međutim, ono što nam daje mogućnost pozitivnog razrješenja ovoga prijedora jest vrijednosno i idejno okružje u kojem poslovice i izreke opstoje i vrše svoje nabrojene funkcije,¹⁹ te njihov implicitni sadržaj. Naime, to dvoje svakako otvara polje interpretativnih mogućnosti za nalaženje onih ideja koje vrše, istina u nekim razvijenijim sustavima izlaganja, ulogu etičkog obrazlaganja moralnih postupaka. Prije svega, ovdje mislimo na to kako određene ocjene, prosudbe, zaključci, zapazanja ili iskazi govore o određenoj vrsti djelovanja, a izneseni su u poslovicama i izrekama, imaju svoj krajnji temelj i potkrepu u idejama koje su u njima prešutno pretpostavljene, u principima koji su samo implicitno prisutni ili se pak na neki način podrazumijevaju iz perspektive dominantnog duhovnog svjetonazora.

U tom smislu, posve je razumljivo da ovdje unaprijed očekujemo prisutnost idejnih naslaga iz duhovnih tekovina zapadnoeuropske civilizacije i kršćanstva kao bitne sastavnice. Jer, ustvrdili smo, narodne poslovice i izreke kao očvrslu iskustveni iskazi čovjeka i naroda određenog vremena dijelom su u vlastitoj osnovi određene idejnim sklopovima civilizacijskog okružja u kojem određena osoba ili zajednica živi.

Također, značajka nedostatka bogatijeg izražaja u poslovicama i izrekama, te manjak spekulativnosti zbog same forme iskazivanja, uvjetuje i jednu drugu općenito važeću ocjenu. Ona naime kazuje da neke poslovice i izreke u sebi mogu *sublimirati* više prikrivenih etičkih principa utemeljenja morala u jednoj kršćanskoj paradigmi. Kao najbolja potvrda za ovaj stav može nam poslužiti poslovice »Bog nikom dužan ne ostan(j)e« (IP 89, 90 i MP, GB 97) koja sadržava dva velika principa etičkog utemeljenja morala. Prije svega, tu je predodžba Boga koji je temelj

te obrazloženosti ili pak nesigurnosti u vidu dvojbi. Uporaba kratkoće u ekonomiji izraza ovdje Johan Huizinga tumači postojanjem u narodu potrebe za odricanjem od »praznog brbljanja« kao i težnje za izbjegavanjem »mnogih nejasnoća«, što sa sobom nosi dublji refleksivni zahvat uma (Johan Huizinga, *Jesen srednjeg veka*, Matica srpska, Novi Sad 1991., str. 314).

19 Na to ukazuje, interpretirajući Solovljevu etiku, i Josip Oslić stavom da je etici »potreban kulturni kontekst iz kojega se crpi i u sklopu kojega se artikulira kao filozofija prakse« (Josip Oslić, *Utemeljenje etike kod Vladimira Solovjeva*, Zagreb: FTI, 1994., str. 102–3). Na temelju ovakva polazišta može se izvesti zaključak o važnosti okružja i kontekstualnosti ambijenta i za tumačenje etičkih referenci narodnih poslovice i izreka, koje se kao samostalne pokazuju nedostatnim zbog vlastite stanovitve škrtosti u izričaju.

morala u kršćanskoj etici. Zatim, ovaj iskaz sadržava i etičku predodžbu o nagradi i kazni koja prati moralne radnje. Dakle, navedena poslovice u sebi podrazumijeva i nosi začetak i nerazvijene oblike dva velika principa u vrijednosnom osmišljavanju propisanog 'činjenja', a koji, kako smo rekli, vrše ulogu primoravanja kod čovjeka da se ono postulirano i učini. Jer jedna od bitnih značajki moralnih iskaza sastoji se u krijepljenju htijenja i namjere da se učini moralno djelovanje u željenom ili propisanom cilju, čime se istodobno postiže određen, za čovjeka značajan učinak. Na temelju rečenog, možemo zaključiti kako poslovice i izreke, unatoč apstraktnom siromaštvu i jednostavnosti iskaza, u sebi sadrže idejne klice procesa etičkog utemeljenja te ih kao takve kušamo interpretirati.

2. Ideja Boga — temelj moraliteta

Predodžba o postojanju Boga u bunjevačkim narodnim poslovicama i izrekama nije uopće prijeporna. Štoviše, predodžba Boga se u njima pokazuje kao razvijena, a sam Bog onda u vlastitoj višeslojnoj naravi svojega bića. Kao takva, ta predodžba u etičkoj teoriji, osobito onoj kršćanske provinijencije, ima raznolike funkcije. Najznačajnijom se, u interpretativnom kontekstu teme ove radnje, nameće činjenica da je ona, prije svega zbog vlastitog ontološkog statusa i etičkih funkcija, u procesu razlaganja moralnih radnji najvrednija. Etički promatrano, ona je u duhovnom svijetu kršćanstva vlastitim bogatim sadržajem temelj morala, njegov izvor i uvir. Drugim riječima, pretpostavljena i prihvaćena opstojnost Božja jest *conditio sine qua non* moralnog djelovanja čovjeka u kršćanskom etičkom svjetonazoru.

Istina, ponovimo još jednom, ideja se Boga, zbog navedenih ograničenosti i teorijskog siromaštva poslovice i izreka, ne pokazuje na eksplicitan način kao izravan činitelj u procesu etičkog razlaganja 'na trebanju' postavljenih moralnih zadaća, nego je njena funkcija u tome procesu implicitna. Nedvojbenost, naime, predodžbe postojanja Boga samom svojom prezentnošću dobiva zahtjevnju snagu nepitnog uvjerenja, čime *a priori* sudjeluje, istina posredno, u teorijskom utemeljenju morala preko pojedinačnih poslovice i izreka. Zbog toga moramo istaknuti da je ona preko tih poslovice i izreka kao pojedinačna prisutna i u jednom širem duhovnom, pa ako hoćemo i etičkom kontekstu, koji pak sa svoje strane u svojoj ukupnosti garantira predodžbi Boga u poslovicama i izrekama tako značajnu funkciju i tako uzvišeno mjesto. To je dakako, kako smo već rekli, jedan kršćansko-katolički svjetonazor.²⁰

20 Ovdje želimo ukazati kako zasnivajuće ideje iz kršćansko-katoličkog svjetonazora nisu sveprisutne u procesu razlaganja morala u bunjevačkim narodnim poslovicama i izrekama. Štoviše, prisutne su ideje i načela koja opravdavaju moralno djelovanje iz kršćanstvu stranih pozicija. Recimo, utilitarističko stajalište očituje se u navedenoj poslovice »U laži su kratke noge«. Međutim, premda je i takav razlog dovoljan za opravdanje moralnog djelovanja u nekoj konkretnoj situaciji, ipak je to, budući da su to pojedinačni slučajevi, nedovoljno za izgradnju jedne utilitaristički utemeljene etičke teorije koja bi stajala u osnovi bunjevačkih narodnih poslovice i izreka. (O ovome problemu vidi šire u knjizi: Josip Talanga, *Uvod u etiku*, Zagreb: Hrvatski studiji — Studia Croatica, 1999., str. 18).

Samom se pak predodžbom Bog u bunjevačkim narodnim poslovicama i izrekama otkriva kao biće koje je (a.) svemoćno u odnosu na čovjeka; kao takvo ono je (b.) darivatelj mogućnosti ostvarenja čovjeka, te je na koncu i (c.) 'nagraditelj' čovjekovih postupaka. Pored toga, u bunjevačkim narodnim poslovicama i izrekama prisutna je ideja antipoda Boga — (d.) naime ideja đavla.

2.1. Bog kao svemoćan

Ideja Boga kao svemoćnog bića, koja je u biti kršćansko–religijska²¹, iskazana je preko mnogih poslovia, a shvaćana je također višeslojno. Kao prvo, takav Bog je onaj kome pripada velika vlast nad čovjekom: »Čovik snuje, Bog određuje« (IP 89). Narav njegove, Božje, moći glede određivanja čovjekova života vremenski promatrano traje vječno. Naime, to potvrđuje poslovia »Svačija sila za vrimena, a Božja dovika« (IP 89), što znači da je Božji odredbeni utjecaj na čovjeka ne samo dugotrajan, nego čak i vremenski neograničen. S druge strane, njegova je moć spram čovjeka toliko velika da njemu pripada čak i neograničena vlast. Tako kaže jedna poslovia »Koga Bog oće da kazni, tom oduzme pamet« (IP 89 i 92), ili druga »Ako Bog oće, i metla pukne« (MP, GB 97). On je, pored toga, shvaćan i kao sveznajući: »Zna Bog šta radi« (MP, GB 97) i »Samo Bog zna šta je za koga« (MP, GB 97). U ovoj posljednjoj se krije i ideja Boga 'nagraditelja', to jest on je na temelju vlastitog znanja djelitelj, on daje i uzima.

Naime, svoju vlast nad čovjekom svemoćan i sveznajući Bog ostvaruje kroz dvostruki proces davanja i oduzimanja: »Bog dao, Bog uzo« (MP, GB 97). Dakle, u njemu je pohranjena moć davanja, kao i suprotna moć — moć oduzimanja: »Bog uzo od njega ušur« (BR 94). A važnost je Božjega davanja apsolutna i isključujuća u odnosu na ljudsku: »Kome Bog nije dao, neće ni ljudi« (MP, GB 97). Premda je Božja moć u odnosu na čovjeka apsolutna, pa je tako možemo nazvati i svemoć, ona se ostvaruje u dijalektici njegova imanentna davanja i uzimanja, a vidjet će se da to otvara prostor i za ljudsku slobodu. Sam pak kriterij davanja, to jest uzimanja, u izravnom je odnosu s moralnim vrijednostima.

Na temelju predodžbe Boga kao svemoćnog i sveznajućeg, čovjekov se odnos prema njemu u bunjevačkim narodnim poslovicama i izrekama gradi naročito na ideji straha: »Boj se Boga i zle sriće« (MP, GB 97). Sama ideja čovjekova strahopoštovanja spram Svevišnjeg bića u kršćanskoj se etici uobičajeno razumijeva kao njezin habitualni dio, te predstavlja jedan od temeljnih izvora u čovjeku za moralno djelovanje. Ona se izravno nadovezuje na ideju Boga kao djelitelja nagrada i kazni, o čemu će biti više riječi nešto niže. U kontekstu logike etike, ovo ima sljedeće značenje: mora se moralno djelovati iz straha od moguće kazne koja je u rukama Svemoćnog bića.

Sama realizacija Božje svemoćne volje, ostvarenje njegova apsolutnog htijenja vrijednosno protumačeno s gledišta onoga tko je trpi, dakle čovjeka, očituje se u

21 Već se na početku nicejskog *Vjeronanja* iskazuje vjera u »Boga Oca svemogućega«, iz čega onda slijedi da je svemoć Božja njegova atributivna sastavnica. Pripominjemo uzgred da je Toma Akvinski Božju svemoć shvaćao kao njegovu imanentnu bit (usp. Toma Akvinski, *Quaestiones disputatae de potentia*, q. I, a 2).

biti također kao ambivalentno: on nešto dobiva ili mu se oduzima. A vidjeli smo: Bog uvijek dvostruko, bez obzira na što se sve ticao odnos, može iskazati odnos spram čovjeka. Ono pak *dvostruko* razumijeva se ovdje i kao vrijednosno suprotno. Naime, »Koga Bog miluje, onog i kara« (IP 89), kazivali su Bunjevci. Dakle, evidentna je stalnost demonstriranja suprotne dvojnosti davanja i uzimanja u Božjem odnosu spram čovjeka, kao i samoga *načina* toga davanja ili uzimanja. To može biti u vidu nagrade ili kazne, s tim da, budući da Bog određuje za što se dobiva nagrada a za što kazna, i čovjek te načine davanja i uzimanja razumijeva identično kao i Bog: nešto će uslijediti kao nagrada, a nešto kao kazna za točno unaprijed definiranu, ali učinjenu radnju. Pretpostavka koja je u osnovi ovakvog Božjeg načina odnosa spram čovjeka je i ta da Bog to može zato što je shvaćan i kao darivatelj mogućnosti čovjekovog ostvarenja.

2.2. Bog — darivatelj mogućnosti ostvarenja čovjeka

Naime, ova osobina Boga iskazana je izrekom najnačelnijeg uvjeta: »Ako Bog da« (MP, GB 97). Nešto konkretnije to znači da čovjek može nešto realizirati, u prilici je nešto učiniti u slučaju da mu Bog to dopusti. Međutim, on to ne bi mogao da nema vlastitu temeljnu ontološku sastavnicu — slobodu, taj habitus morala, jer tek slobodom čovjek može moralno djelovati.²² Naime, ideja iskazana u ovoj izreci podrazumijeva i moment ljudske slobode. Na taj su način oba činitelja kršćanske etike, i ovisnost svega o Bogu i stav da nešto ovisi i o čovjeku, u rudimentarnom obliku prisutni u idejnim nanosima bunjevačkih narodnih poslovice i izreka. Budući da su prisutni kao takvi, to onda znači da ni pitanje opsega važnosti etičkih principa teonomije i autonomije nema ovdje svoju detaljniju razradu.

Također je i narav i bit slobode čovjeka u bunjevačkim narodnim poslovicama i izrekama iznesena u nerazvijenoj formi, budući da se ona u njima potanje ne problematizira. Ali i sloboda je, to je neprijeporno, isključivo Božji dar: »Bog ti dao oči, pa sad gledaj, kad imaš š čim da vidiš« (MP, GB 97) — spominjemo ovu poslovicu koja krije gornje apstraktno načelo. Premda, dakle, Bog dariva mogućnost, od samoga čovjeka ovisi kako problematika same realizacija nekoga cilja, tako i sam način, odnosno kvaliteta ostvarenja istog.

Čovjekov odnos spram svemoćnog Bića, darivatelja mogućnosti, iskazan je također ambivalentno, naime traženjem milosti, ali ujedno i vlastitim nagnućem: »Bogu se moli, al i paštri se« (IP 89), u čemu se isto tako krije ideja slobode. S druge strane, čovjekov doprinos i uspjeh u ostvarenju pozitivno propisanih radnji Bogu je mio, tako da će čak i on pripomoći: »Čuvaj se pa ćete i Bog čuvat« (MP, GB 97). Neke se pak stvari ne mogu postići bez izravnog Božjeg utjecaja. One se, istina, mogu »iznuditi« molitvom ili prošnjom: »Daj mi Bože u nevolji druga, brez

22 Moral i moralno djelovanje pada s pretpostavkom slobode, koje je narav aksiomska. Da čovjek nije slobodno biće, da nije u mogućnosti djelovati različito, opredjeljivati se između više solucija, da *može* nešto učiniti ali *ne mora*, ne bi ni mogao biti određen kao moralno biće. Jer, bit je moralnog djelovanja upravo u čovjekovoj slobodi! To je privilegij, ali i teret samo ljudskih bića, dok su ostala u mrežama instiktivno-nagonskih (= nužnih) činitelja koji ih na istovjetan način određuju.

nevolje i sam ću ga naći« (IP 91), ili uobičajenim izrazom traženja: »Daj Bože zdravlja« (MP, GB 97). Budući da je u odnosu spram čovjeka Bog svemoćan, on ima još jednu značajnu etičku referencu.

2.3. Bog – nagraditelj čovjekovih radnji

Već smo ranije naveli poslovicu (»Bog nikom dužan ne ostan(j)e«) s ovom značajkom, a bilo ih je nekoliko i u prethodna dva potpoglavlja. Ona je dio jedne šire etičke predodžbe u (ne samo) kršćanskom svjetonazoru, odnosno o neumitnosti slijeđenja nagrade ili kazne nakon izvršenja moralnih radnji: »Bog daje, da se grišnik kaje« (MP, GB 97). Modaliteti u kojima se Bog javlja kao djelitelj nagrade ili kazne u bunjevačkim narodnim poslovicama i izrekama imaju svoju kvantitativnu i kvalitativnu dimenziju. Naime, što se tiče pitanja vremenskog trajanja, Bog se pokazuje, iskazano pozitivno, kao spor ili, kazano negativno, kao »ne nagal«, a što se tiče problematike krajnjeg ispunjenja nagrada i kazni, ona je ostvariva: »Bog je spor al je dostižan« (IP 89 i MP, GB 97) i: »Bog nije nagal al je dostižan« (IP 89 i MP, GB 97).

Način »plaćanja«, sustav nagrada i kazni u poimanju korisnika poslovice iskazan je poslovicom »Bog ne plaća batinom« (IP 89 i MP, GB 97), iza čega se krije Božja milosrdnost s jedne strane, a s druge ideja posrednog i vremenski produljenog dijeljenja nagradi i kazni. Materijalni kriteriji za »plaćanje« čovjekovih radnji su sljedeći: »Što je pravo i Bogu je drago« (NZ 94). Dakle, on nagrađuje one radnje koje pokriva pojam dobro: »Kad je čovik dobar, i Bog ga oće« (MP, GB 97), dok zle radnje kažnjava: »Nije sila Bogu mila« (MP, GB 97).

2.4. Predodžba đavla

Sa samo nekoliko poslovice zastupljena je u bunjevačkim narodnim poslovicama i izrekama ideja đavla, bića čija je uloga dijametralno suprotno participiranje kod čovjeka — rad i pomoć u realizaciji onih radnji koje se razumijevaju kao zle: »Vrag ne spava, nego o zlu radi« (IP 90 i 92)²³. Kao takav, đavao je antipod Boga — vjeran pratitelj i pomoćnik čovjeka u ostvarenju etički negativno propisanih moralnih ciljeva. Đavla se ne smije podcijeniti budući da mu je aktivnost permanentna. Isto tako, slično Bogu, i spram njega se mora graditi nekakav odnos: »Bogu se moli, ali ni vruga ne srdi« (MP, GB 97). Zašto? Pa zato što i on ima nekakvu moć koja nije zanemariva već je za respekt u negativnom smislu: »Dobar je Bog, al su i vragovi jaki.« (MP, GB 97). Suradnja s đavlom također povlači posljedice moralnih radnji: »Ko s vragom tikve sadi, o glavu mu se lupaju« (MP, GB 97).

23 Ova poslovice kod MP, GB 97 ima oblik »Vrag ne spava, već o zlu misli«, čije značenje i poruka nije u suprotnosti s navedenom jer kazuje u blažem vidu (samo »misli«) aktivnost đavla.

3. Ideja neumiranja duše

Pored ideje Boga, drugi noseći čimbenik utemeljenja morala u bunjevačkim narodnim poslovicama i izrekama je ideja o besmrtnosti duše.²⁴ Da ljudska duša, za razliku od tjelesnog dijela čovjeka, ima kvalitetu besmrtnosti u bunjevačkim narodnim poslovicama i izrekama također nije dvojbeno. Jer, premda smrt čovjeka neumitno zahvaća («Od smrti nema lika» — IP 90 i «Niko neće ostati svr zemlje» — NZ 94), ipak u čovjeku ne umire sve. Naime, on je u sebi razdijeljen na dva sastavna elementa: na tijelo i na dušu, čiji drugi element ima značajku besmrtnosti.

Besmrtnost duše je iskazana dvjema idejama. Prva je iskazana neizravno imperativom: «Daj Bogu dušu» (BR 94) i u obliku konstatacije: «Dat Bogu dušu» (MP, GB 97), dok je druga s prenesenim značenjem «Ošo Bogu na istinu» (MP, GB 97), pri čemu obje govore opisno o činjenici ljudske smrti.

U ovome kontekstu je veoma bitno to da se duša shvaća kao onaj dio čovjeka koji trpi i podnosi negativne posljedice moralnih radnji. Naime, Bunjevci su rekli za nekoga tko zlo čini «Dušu griši» (BR 94) ili «Griši dušu» (MP, GB 97).²⁵ Razumijevajući ovaj iskaz pod pretpostavkom besmrtnosti, ove izreke dobivaju na većoj snazi, budući da je tako trpljenje zbog učinaka moralnih radnji vječno. Jedino pod pretpostavkom besmrtnosti, razumljiva i etički suvisla čini se poslovice: «Bolje ti je izgubit glavu nego svoju ogrišit dušu» (MP, GB 97). Jer, kazuje ona, život duše je vječan, a budući da je duša jedina podnositeljica učinaka grijeha kao i onih djela koja su dobra, valja itekako nastojati voditi brigu oko njezine budućnosti u ovozemnom životu.

4. Etička predodžba nagrade i kazne i ideja posljedičnosti moralnih radnji

Etička predodžba nagrade i kazne, o kojoj je već bilo riječi u govoru o gore iznesenim principima utemeljenja morala, svoju punu relevantnost ima pod pretpostavkom *nužne posljedičnosti* moralnih radnji koja kazuje da ostvarenjem propisanog moralnog cilja čovjek uvijek zadobiva neki dobitak. Etička predodžba nagrade i kazne te ideja posljedičnosti moralnih radnji iskazana je kao načelo u po-

24 Naravno, ovaj iskaz vrijedi i etički je suvisao i ispravan iz teorijske paradigme kršćanskog nauka o morala, po kojemu je, pored ideje Boga, druga nužna pretpostavka za moralno djelovanje upravo nemogućnost umiranja ljudske duše. O ovome problemu vidi lire u članku: Tomislav Žigmanov, Platonovi dokazi za besmrtnost duše i pitanja etike, u: *Filozofska istraživanja*, br. 72-3, Zagreb, 1999., osobito str. 231-2.

25 Zanimljivo je da se u bunjevačkim narodnim poslovicama i izrekama izravno spominje samo negativna dimenzija podnošenja učinaka, dok se o dobivanju nagrada ne govori. To se može tumačiti činjenicom veće stigmatizacije posljedica negativno propisanih radnji, što svakako na psihološkom planu, preko straha od podnošenja trajne kazne, igra ulogu, da tako kažemo, u odustajanju od takva čina! I ovaj je egzistencijal, premda možda vanjski, isto tako značajan čimbenik u zasnivanju moralnog djelovanja.

slovicama: »Izaće dilo na vidilo«²⁶ (MP, GB 97), »Kako siješ, tako ćeš i žet« (MP, GB 97) i »Ko nepravdu sije, muke žanje« (MP, GB 97). U jednom konkretnijem obliku ovo načelo glasi: »Nevolja tanko prede, debelo nosi, a daleko snuje« (BR 94). Povijest etike od svoje najranije dobi poznaje ovaj način opravdanja moralnog djelovanja. Ono se u etici još naziva i konzekvencijalističko stajalište. Njegova je bit da, polazeći od posljedica djelovanja koje mogu biti korist, sreća..., krijepi htijenje da se učini ono što je propisano upravo tim nužno pratećim posljedicama.²⁷

Na kraju ovoga niza navodimo i poslovicu koja kazuje kako cijeli životni projekt čovjeka ovisi o načinu vođenja života: »Kakav život takva i smrt« (IP 90). To je moguće zato što je znanje o učinjenom kod djelatnika nagrade trajno: »Zaklela se zemlja raj u da se svake tajne znaju« (MP, GB 97). Još ćemo samo napomenuti kako je dobitak nagrade ili kazne u bunjevačkim narodnim poslovicama i izrekama shvaćan isključivo kao individualan: »Ko šta čini, sebi čini« (IP 90) ili »Ko šta radi sebi radi« (NZ 94), što je dokaz da je princip individualizacije svoju duboku ukorijenjenost kod Bunjevaca stekao i na razini općeprihvaćenih istina kroz poslovice i izreke.

No ove dvije etičke ideje, naime predodžba o nagradi i kazni te ideja o posljedičnosti moralnih radnji, punu relevantnost postiže tek etičkom istinitošću gore iznesenih dvaju principa. Jer, Bog kao svemoćan, kao darivatelj čovjeku mogućnosti ostvarenja i 'nagraditelj' učinaka koji prate moralnu radnju, svoju će pravu značajnost vlastite etičke pozicije steći ako postoji mogućnost trajnog, to jest vječnog podnošenja nagrada ili kazni od strane čovjeka. To je, međutim, moguće tek pod pretpostavkom besmrtnosti duše. Ali, ona je u sebi manjkava bez ideje nužnog posljedičnog praćenja moralnih radnji, u vidu nagrade i kazne. Dakle, sva navedena četiri principa utemeljenja morala međusobno ovise i jedan drugog nadopunjuju, dok se oni, ako ih promatramo zasebno, pokazuju slabijim. I upravo ovaj jedinstven četverostruki korijen utemeljenja ukupnog moralnog djelovanja govori u prilog jedne relevantne i izgrađene etičke teorije, koja stoji u osnovi slike svijeta bunjevačkih narodnih poslovice i izreka, koja se daje rekonstruirati na ovdje izveden način.²⁸

26 Sličnog značenja je i poslovice »Svako dilo dođe na vidilo« (MP, GB 97).

27 Etički je konzekvencijalizam prvi snažno doveo u pitanje tek Kant svojom tzv. deontološkom etikom, to jest etikom dužnosti.

28 Dakako da ovdje učinjena analiza naravi utemeljenja morala u bunjevačkim poslovicama i izrekama ne može govoriti u prilog stava kako su Bunjevci narodna skupina »svetaca« koji su u cjelosti ostvarivali zadati korpus 'trebanja' kršćanskog morala, budući da su imali jedno *implicitite* prisutno i razvijeno utemeljenje moralnog djelovanja. Etika sama kao takva to nije kadra učiniti: ukoliko ljudsko djelovanje i jest osmišljeno suvislim etičkim opravdanjem, to samo po sebi ne kazuje da se ono na taj način i ostvaruje. Ljudska sloboda nije »ukrotiva« u željenom smjeru bilo kakvim kazivanjima etike, nego ovisi više o naravi htijenja volje, koja se oformljuje prije svega sustavom odgoja. Pa ipak, vidjeli smo zorno da je razumijevanje istina, zadaća i smisla ljudskog života u pučkoj mudrosti utemeljeno idejama iz dominantnog kršćanskog svjetonazora, što nam je uostalom i bio prvotni cilj.

Zaključak

Očito je, dakle, kako na temelju naše analize i interpretacije proizlazi da je moralno–etički sadržaj bunjevačkih narodnih poslovice i izreka uvelike i različno involviran u kršćansku sliku svijeta. Istina, presmjela bi bila tvrdnja da ga ona vjerno prati u svim aspektima i segmentima. Pa ipak, u onome *bitnome*, etičko utemeljenje morala u bunjevačkim narodnim poslovicama i izrekama vjerno prati način kako to opstoji u kršćanskoj etičkoj paradigmi. Do toga uvida se dolazi nakon izvedenog rekonstruktivnog interpretativnog zahvata u zatomljenu cjelinu svijeta koja je prisutna u bunjevačkim narodnim poslovicama i izrekama. A to je jedino bilo moguće na taj način zbog velikog broja atomiziranih stavova.

PROBLEMS AND NATURE IN ESTABLISHED MORALS IN BUNJEVAC FOLK PROVERBS AND SAYINGS

Tomislav ŽIGMANOV

Summary

The ideas that are established and imbued in the morals of Bunjevac folk proverbs and sayings are part of a well known form known as classical ethical teachings. Namely, ethics as a coherent and closed theoretical system that justifies a person's moral acts which because of wants and the future must take place as the acts of a free person, has in its long history expressed foundational ideas on which are based the wants of all deeds. Due to the fact that Bunjevac proverbs and sayings were part of Western European civilisation and spiritual motions based on Christianity, Greek epistemology and Latin legality, such legacy is inherent in the ethical interpretations of moral. As the main ideas are: 1) the undisputed existence of God and his omnipresence; 2) the idea of an eternal soul; 3) the ethical presence of reward and punishment and 4) the idea of the lasting value of the moral act within the overall values of a person.